

από την Αρμενία, την Περσία και τον Καύκασο, οι οποίοι άρχισαν να πληθαίνουν από τον 2^ο μ.Χ. αι. και εξής. Κάθε αυτοκράτορας είχε τον έμπιστό του ευνούχο, αλλά και κάθε αυτοκράτειρα και αρχόντισσα εξυπηρετείτο από αυτούς. Οι ευνούχοι άρχισαν να πολλαπλασιάζονται μετά από 4^ο αι., λόγω της γεινιάσης της Κωνσταντινούπολης με την Ανατολή. Μέχρι τον 6^ο αι., οι ευνούχοι είχαν αποκτήσει τέτοια δύναμη, ώστε ήλεγχαν αρκετά αξιώματα στο παλάτι, όπως αυτά του σπαθάριου (σωματοφύλακα), του σακελάριου (ταμεία) και του χαρτουλάριου (γραμματέα). Οι ευνούχοι σύντομα κατέλαβαν και εκκλησιαστικά αξιώματα, καθιστάμενοι πατριάρχες, μητροπολίτες, επίσκοποι και ηγούμενοι.

Αν και δεν ήταν συμπαθείς στον πολύ λαό, οι ευνούχοι υποστηρίζονταν από Βυζαντινούς θεολόγους, που αποφαίνονταν πως ο ευνουχισμός δεν ήταν απαγορευμένος από τους κανόνες, ούτε και δυσχέραινε τον πνευματικό αγώνα του ευνουχισμένου. Από τα τέλη του 4^{ου} αι., μαρτυρούνται ευνούχοι ψάλτες, με πρώτον τον χοράρχη Βρίσωνα, που υπηρετούσε την αυτοκρατορία Ευδοξία. Ο Βρίσων φέρεται πως οργάνωσε στην Κωνσταντινούπολη τον πρώτο αντιφωνικό χορό (σε δύο ημίχορα), μετά από πρόσκληση του τότε Πατριάρχη αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, ως μέτρο κατά του Αρείου. Εκτοτε, τόσο αυτό το μοντέλο ψαλμώδησης όσο και η συμμετοχή των ευνούχων στην εκκλησιαστική μουσική παρέμειναν αναλλοίωτα, τουλάχιστον μέχρι τον 12^ο αι., όταν, σύμφωνα με τον Βαλαμώνα, και οι δύο χοροί της Αγίας Σοφίας αποτελούνταν αποκλειστικά από ευνούχους.

Μαρτυρίες για την έντονη παρουσία των ευνούχων στην εκκλησιαστική μουσική προέρχονται κυρίως από περιηγητές και εικονογραφικές πηγές. Συγγραφείς του 10^{ου} αι. παραβάλλουν τους ευνούχους γύρω από τον αυτοκρατορικό θρόνο με χορό αγγέλων που περιβάλλουν τον θρόνο του Θεού στον ουρανό. Ρώσοι και Γάλλοι περιηγητές του 12^{ου} αι. περιγράφουν με μεγάλο θαυμασμό την ψαλμωδία των χορών των ευνούχων στην Αγία Σοφία, που έμοιαζαν με χορούς αγγέλων. Σε μικρογραφίες της βυζαντινής περιόδου διακρίνονται αγένειοι ευνούχοι ψάλτες πάνω στον άμβωνα ή σε λιτανεία, ενδεδυμένοι με τα άμφια των ψαλτών και κρατώντας περγαμνή, απ' όπου απαγγέλλουν ή κανοναρχούν. Τον 11^ο αι. ο αυτοκράτορας Λέων Στ' ιδρύει τη μονή του Αγίου Λαζάρου στην Κωνσταντινούπολη αποκλειστικά για ευνούχους, όπου εκπαιδεύονταν ψάλτες για τους χορούς της Αγίας Σοφίας. Κατά των ευνούχων (τόσο ως ψαλτών όσο και ως μοναχών/κληρικών) είχε ταχθεί η μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους, η οποία όμως τελικώς υπαναχώρησε μπροστά στην υποστήριξη που παρείχε η επίσημη Εκκλησία και το παλάτι. Η κύρια κατηγορία ήταν πως

οι ευνούχοι ήταν πιο ευάλωτοι στην τρυφή και τη διαφθορά λόγω του ιδιόμορφου ψυχισμού τους και της διασύνδεσής τους με την αυλή. Οι ευνούχοι σταμάτησαν να έχουν επιρροή μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (1204), οπότε διαλύθηκαν οι χοροί τους και υποχώρησε το Κοσμικό Τυπικό, με αποτέλεσμα να διασκορπιστούν σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας. Μετά την ανασύσταση της αυτοκρατορίας (1261), το μοναστικό τυπικό που επιβλήθηκε βαθμιαία και στις κοσμικές εκκλησίες αποτέλεσε τροχοπέδη στην επανεμφάνισή τους και οδήγησε στην εξαφάνισή τους. Ι.ΠΛ.

Ο Ιταλός καστράτο Senesino, ένας από τους διασημότερους τραγουδιστές της όπερας τον 18^ο αι. (χαρακτικό του Alexander Van Haeccken, 1735)

Βιβλιογραφία:

Cilliers, L. - Retief, F.P., "The Eunuchs of Early Byzantium", *Scholias* 13 (2004) 108-117. Moran, N., "Byzantine castrati", *Plainsong and Medieval Music* 11/2 (2002) 99-112. Tougher, S., "Byzantine Eunuchs: An Overview, with Special References to their Creation and Origin", στον τόμο L. James (επιμ.), *Women, Men and Eunuchs: Gender in Byzantium*, London 1997, 168-84.

Ευνούχος (Πράξεις). Στους στίχους 8:6-39 του βιβλίου των *Πράξεων* των Αποστόλων γίνεται αναφορά στο περιστατικό εκείνο, που ο Αιθίοπας ευνούχος πίστεψε στον Χριστό μετά τη συνομιλία του με τον απόστολο Φίλιππο. Σύμφωνα με τη διήγηση, ο Αιθίοπας ευνούχος ήταν αξιωματούχος της βασίλισσας των Αιθίοπων Κανδάκης που επέστρεφε από τα Ιεροσόλυμα, όπου είχε μεταβεί για προσκύνημα, διαβάζοντας στη διαδρομή το βιβλίο του προφήτη Ησαΐα. Η εν λόγω διήγηση θεωρείται ότι έχει ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο διότι και βάσει αυτής μαρτυρείται έμπρακτα η από τα πρώτα βήματα της πρώτης Εκκλησίας οικουμενική προοπτική της ως προς τη διάδοση του αποστολικού κηρύγματος, αλλά κυρίως διότι προβάλλεται η ιδιότητα του Αιθίοπα ως ευνούχου. Και τούτο διότι έτσι φέρεται να εκπληρώνεται και η σχετική προφητεία του Ησαΐα (56:3-5)

ότι και οι ευνούχοι, που βάσει των βιβλίων του *Λευϊκού* (21:20) και του *Δευτερονομίου* (23:2) αποκλείονταν από την ιουδαϊκή θρησκευτική ζωή, καθώς τους απαγορευόταν η είσοδος στον Ναό, με αποτέλεσμα να τοποθετούνται από τους συγχρόνους τους στο περιθώριο, δεν αποκλείονται πλέον από τη Βασιλεία των Ουρανών. B.T.

Ευνούχος ο Φιλανθρωπινός. Η αινιγματική φυσιογνωμία ενός πρωτοψάλτη, που φέρει το προσωνύμιο Φιλανθρωπινός και μαρτυρείται ως Ευνούχος, απαντά σποραδικά σε διάφορα χειρόγραφα Μαθηματάρια, που χρονολογούνται από τον 14^ο ως τον 16^ο αι. Μνεία του εντοπίζεται, μάλιστα, και σε μεταγενέστερο κατάλογο [...δύων διδασκάλων μελωδών εκκλησιαστικών ανέδειξε ο χρόνος...] του Κυρίλλου επισκόπου Τήνου του Μαρμαρηνού [...καταστρωθέντα επί Ιωάννη Πρωτοψάλτου...] (δηλαδή κατά την περίοδο 1734/36-1770), που παραθέτει ο Χρυσάνθος στο αυτόγραφο Θεωρητικό του [πβ. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμή, «Αυτόγραφο (1816) του "Μεγάλου Θεωρητικού" του Χρυσάνθου», *Ο Ερασιστής* 11 (1974) 321-322· βλ. και *Θεωρητικών Μέγα της Μουσικής Χρυσάνθου του εκ Μαδύτων*. Το ανέκδοτο αυτόγραφο του 1816 - Το έντυπο του 1832, κριτική έκδοση υπό Γεωργίου Ν. Κωνσταντίνου, [Βατοπαιδινή Μουσική Βίβλος - Μουσικολογικά Μελετήματα 1], (Αθήνα) 2007, σ. 100-123] και εκδίδεται στη συνέχεια και στο σχετικό έντυπο βιβλίο του [βλ. *Θεωρητικών Μέγα της Μουσικής*, συνταχθέν μεν παρά Χρυσάνθου [...] του εκ Μαδύτων, εκδοθέν δε υπό Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου, δια φιλοτίμου συνδρομής των ομογενών, εν Τεργέστη [...] 1832, σ. XXXIII-XLIII]· πρόκειται για τον ίδιο κατάλογο «των όσων κατά διαφόρους καιρούς ήκμασαν εν τη μουσική τη εκκλησιαστική», που καταχωρίζεται και στον (φερόμενο ως αυτόγραφο του αρχιδιακόνου Νικηφόρου Καντουιάρη του Χίου) κώδικα Επρωποτάμου 318 (αρχές 19^{ου} αι.), φφ. 140r-143v, στον οικείο τόπο του οποίου μνημονεύεται, επίσης, ο εν λόγω μουσικός [: Ευνούχος Πρωτοψάλτης του Φιλανθρωπίνου]. Η φυσιογνωμία του είναι αινιγματική, διότι πέραν του οφικίου του [: πρωτοψάλτης] αγνοούμε το πραγματικό του όνομα· μαρτυρείται απλώς υπό την ιδιότητα του Ευνούχου, γεγονός που τον κατατάσσει στην ιδιαίτερα γνωστή -κατά τη βυζαντινή περίοδο- χορεία των ευνούχων, που εκτός των άλλων ενασχολήσεών τους δραστηριοποιούντο ευδόκιμα και στη μουσική, όπως είναι πλέον εξακριβωμένο [βλ. σχετικά: N. Moran, "Byzantine castrati", *Plainsong and Medieval Music* 11/2 (2002) 99-112 (πβ. E.X. Σπυράκου, «Η βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική στο 20^ο διεθνές συνέδριο βυζαντινών σπουδών: Παρίσι 2001», *Παρνασσός* 44 (2002) 506-507). E.X. Σπυράκου, «Η

πνοχρωματική ποικιλία στην βυζαντινή χορωδιακή πράξη», *Byzantine Musical Culture. First International Conference-Greece 2007*, Paeania 2009, σ. 151-156 (προσιτό στο www.asbmbh.pitt.edu/page12/Spyrakou.pdf). E.X. Σπυράκου, *Οι χοροί ψαλτών κατά την βυζαντινή παράδοση*, Αθήνα 2008, σ. 502-515. C. Troelsgård, "When did the practice of eunuch singers in Byzantine chant begin? Some notes on the interpretation of the early sources", *Psaltike. Neue Studien zur Byzantinischen Musik. Festschrift für Gerda Wolfram*, επιμ. Nina-Maria Wanek, Wien: Praesens 2011, σ. 345-350]. Η επιπρόσθετη μνεία του προσωνυμίου Φιλανθρωπινός, με το οποίο περιγράφεται πάντοτε σε όλες τις ως τώρα εντοπισθείσες πηγές, αντί να διευκολύνει τα πράγματα, μάλλον εγείρει ένα επιπλέον ερώτημα: εννοείται εδώ ότι ο εν λόγω Ευνούχος πρωτοψάλτης ήταν γόνος της οικογένειας των Φιλανθρωπινών, μιας πολύ γνωστής δυναστείας της βυζαντινής περιόδου [βλ. Αθηνάγορας, μητρ. Παρμυθίας και Φιλιατών, «Συμβολαί εις την ιστορίαν του βυζαντινού οικου των Φιλανθρωπινών», *ΔΙΕΕΕ*, 1/4 (1929) 61-74 (πβ. σχετική βιβλιοκρισία του V. Laurent, *EO* 29 (1930) 495-497)· βλ. και *ΙΕΕ* 9, σ. 218, 242, 285, 290], ή ότι ήταν μέλος (και μάλιστα πρωτοψάλτης) της μοναχικής συνουσίας κάποιου ομώνυμης μονής; Προς το παρόν, καμμία από τις δύο παραπάνω εκδοχές δεν μπορεί να αποκλεισθεί...

Ο Ευνούχος πρωτοψάλτης ο Φιλανθρωπινός είναι γνωστός ως μελοποιός ενός μαθήματος, αρμόδιου για την εορτή της Χριστού Γεννήσεως. Αυτή είναι η σύνθεσή του που (από τον 14^ο ως τον 16^ο αι.) ανθολογείται σποραδικά σε διάφορα Μαθηματάρια [βλ. ενδεικτικά: ΕΒΕ 2500 (Μαθηματάριο, μέσα 14^{ου} αι.), φφ. 100v-103r (: Έτερον, εξ αυτών)· ποίημα του Ευνούχου και πρωτοψάλτου του Φιλανθρωπίνου· [ήχος] γ' Νῦν προφητική πρόρρησις [βλ. και Εικόνα 1]). ΕΒΕ 2411 (Μαθηματάριο, β' μισό 14^{ου}-αρχές 15^{ου} αι.), φφ. 116v-119v (: Εις την αυτήν εορτήν, ποίημα του Ευνούχου και πρωτοψάλτου του Φιλανθρωπίνου· [ήχος] γ' Νῦν προφητική πρόρρησις). ΕΒΕ 885 (Μαθηματάριο, 15^{ου} αι.), φφ. 61r-66r, 401r-402r (: Τω αὐτῷ μνί, κε'· η Γέννησις του Κυρίου και Θεού και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού. Ποίημα του Ευνούχου και πρωτοψάλτου του Φιλανθρωπίνου· [ήχος] γ' [μέσος] Νῦν προφητική πρόρρησις). Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ρωσίας 126 (Παπαδική-Μαθηματάριο, β' μισό 15^{ου} αι.), φφ. 239v-241r. Παντελεήμονος 938 (Μαθηματάριο, τέλη 15^{ου}-αρχές 16^{ου} αι., χφ. Αλεξίου ιερέως του Βουλευτού), μεταξύ φφ. 125v-129v]. Κατά ευτυχή συγκυρία, το μέλος έχει εξηγηθεί και στη νέα μέθοδο αναλυτικής σημειογραφίας από τον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα (και το γεγονός είναι, μάλιστα, ενδεικτικό της